

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LIV/2

НОВИ САД
2011

Снежана Петровић

ТУРЦИЗМИ У ЦРНОГОРСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА (1)*

У раду се са фонетског, семантичког, творбеног и етимолошког аспекта анализирају следећи турцизми из црногорских народних говора: *јанџлуш* ‘забуном’, *мирићей* ‘мастило’, *миздан* ‘новчаник’, *ћейча* ‘кутлача’, *ићейићер* ‘пакетић папира за цигарете’, *сератлија* ‘угледан главар, господин’, *ићоћрак* ‘кућа, дом, огњиште, порекло’, *оћоћрачии* (*се*) ‘засести, одомаћити се’.

Кључне речи: српски језик, турцизми, дијалекатска лексика, етимологија, *ићоћрак*, *оћоћрачии*.

This paper analyzes the following Turkish loanwords from the Montenegrin vernaculars from a phonetic, semantic, word formation and etymological aspects: *jangluš* ‘by mistake’, *miričep* ‘ink’, *džizdan* ‘purse’, *čepča* ‘ladle’, *tepter* ‘a small package of cigarette paper’, *seratlija* ‘a respectable leader, gentleman’, *toprak* ‘house, home, hearth, origin’, *otopračiti (se)* ‘sit for some time, become domesticized’.

Key words: Serbian language, Turkish loanwords, dialect lexicon, etymology, *toprak*, *otopračiti*.

Дијалекти су одавно препознати као ризница речи драгоцених за проучавања у области многих лингвистичких дисциплина. За етимолошка истраживања посебно су значајни они ретки, наизглед чак и необични облици и значења лексема које доносе дијалекатски речници. У нашој средини написано је низ етимолошких радова у којима се на основу архаичних и специфичних особина аутохтоне лексике из српских народних говора употпуњују постојећа тумачења њиховог порекла на општесловенском и/ли прасловенском нивоу. Често су управо те домаће дијалекатске потврде биле повод да се на другачији начин осветли порекло читаве породице сродних речи, па и предложи ново етимолошко решење на широј, словенској, и дубљој, прасловенској и индоевропској равни (уп. Лома 2010; Влајић-Поповић 2011; Бјелетић 2010).

У народним говорима се, такође, чувају бројне позајмљенице као сведочанство о међујезичким контактима из прошлости. Као што је то случај са домаћом лексиком, и дијалекатске речи преузете из других језика карактеришу архаичне и особене фонетске, морфолошке и семантичке црте. Специфична вредност ових речи лежи и у томе што неретко управо позајмљени

* Овај рад је резултат рада на пројекту *Интердисциплинарно истраживање језичког и културног наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет јорнала „Појмовник српске културе“* (47016), који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

облик чува у себи извесне лингвистичке особине које су у изворном језику ишчезле, понекад не оставивши писаног трага. Проучавање тих особина посебно је значајно за турцизме јер се из српских, као и из оних у другим балканским језицима, може пратити историјски развој самог турског језика на Балкану, о чему су писани подаци веома оскудни.¹

Дијалекатски речници доносе и потврде нових турцизама, до њиховог појављивања у записаном облику или значењу непосредчених у најзначајнијим приручницима као што су Шкаљићев (ŠKALIĆ 1979) и Скоков речник (Скок). Многе од њих не бележи ни наш најобимнији речник – тезаурус РСА.² Анализа и комплетирање корпуса управо таквих дијалекатских турцизама једно је од најзанимљивијих поља за истраживање ових позајмљеница. Међутим, да би се појединачне речи, на првом месту оне етимолошки непрозирније, исправно протумачиле неопходно је сагледати их најпре у контексту локалних и ареално блиских говора. У студијама таквог типа најбоље се могу видети релације међу сродним и несродним лексемама и поједине особене семантичке и творбене законитости које се не могу лако уочити када се речи посматрају као изоловане јединице и само у оквиру својих етимолошких породица. На страницама овог часописа објављен је рад под насловом *Из црногорске дијалекатске лексике* (Петровић 2007), у коме је приказан методолошки поступак етимологисања наизглед непрозирног дијалектизма, повезивањем са другим етимолошки сродним и фонетски блиским али несродним речима из ареално блиских говора. Подстакнути ишчитавањем речника у недавно објављеној студији о говору Спича (Поповић – Петровић 2010) намера нам је да на сличан начин истражимо најинтересантније турцизме из црногорских дијалеката, будући да су досадашња проучавања показала да они чине донекле засебну целину на српском језичком простору, те да се најпре тако сагледани и протумачени исправније уклапају у целокупан корпус ових позајмљеница.

У речнику говору Спича (Поповић – Петровић 2010: 91–165) посведочен је значајан број речи турског порекла.³ У овом раду су издвојене и анализиране поједине речи које у наведеном облику и значењу нису забележене у Шкаљићевом речнику.

Турцизми који следе имају извесне фонетске одлике које одражавају специфичне особине турских западно-румелијских говора:⁴

У Спичу је посведочена реч *јанџљуш* обично у изразу *у јанџлуш* ‘забуном’. У сличном облику овај турцизам забележен је још једино у збирци речи из Призрена: *јанџљш* adj. indecl., adv. ‘нетачан, погрешан; нетачно’ (ЧЕМЕРИКИЋ). На осталом делу српско-хрватске језичке територије, а тако га доноси и Шкаљићев речник, он гласи *јанлиш* adj., adv. ‘погрешан; погрешно’, *јанлишлук*

¹ О резултатима добијеним анализом утицаја двају дијалеката у вишевековном контексту в. Петровић 2000.

² О томе у којој мери је и на који начин лексички материјал и из старијих дијалекатских речника ушао у поменуте изворе в. Петровић 1994.

³ Речник, као само један део студије, налик је збирци изабраних речи, а не мање-више комплетном лексичком инвентару. Стога није могуће утврдити колики је однос турцизама у односу на осталу, по пореклу разнородну лексику.

⁴ О неким од тих особина в. Петровић 2000: 803–805.

т. ‘грешка, нетачност’ (ŠKALJIĆ 1979: 361). СКОК 1: 753, s.v. *jan* има само потврде из Босне: *janliš* и са Косова и Метохије: *janľiš* ‘погрешан, нетачан’ са напоменом да иде са глаголом *бийи* и субјектима као што су *есај*, *сај*. Оба извора ове речи изводе од тур. *yanlıř* ‘id.’.⁵ Облик из Спича и Призрена показује да су они непосредно позајмљени од тур. дијал. (и арх.) *yanglıř* Призрен (JUSUF 1987: 182). Овај турски облик, као и два турцизма, чувају старији рефлекс тур. *ŋ*, који је у савременом турском језику еволуирао у *n*,⁶ док је у појединим периферним дијалектима дао *ng*, *g*, *ğ*, *j*.⁷ Управо у овом архаичном облику реч представља балкански турцизам, уп. мак. *janġlaц* (ЈАШАР-НАСТЕВА 2001: 197), буг. дијал. *јенġљџ сџм* (БЕР 2: 100), алб. *jangllësh* (BORETZKY 1976: 69).

У стандардном српском језику, као и у већини дијалеката, турски вокал *й* адаптиран је као *у* (уп. нпр. STASNOWSKI 1973: 46–53). У појединим дијалектима, међутим, срећу се другачији, ређи рефлекси овог турског вокала, најчешће *и*, али и *й*.⁸ У речнику говора Спича налазе се две потврде код којих је овај турски глас адаптиран као *и*. Једна је *мирићей* т. ‘мастило’, а друга *ииздан* т. ‘новчаник’.

Прва је у српском језику, уз извесне варијације, посведочена најчешће у облицима *мурећеф* и *мурећей* и тумачи се од тур. *mürrekkef* ‘id.’, арапског порекла (ŠKALJIĆ 1979: 475; СКОК 2: 485). Да облик из Спича није усамљена потврда сведочи пример *мирёһий* са Косова и Метохије из речника Глише Елезовића (СКОК l.c.), а исти рефлекс среће се и у Призрену: *мурећей* (ЧЕМЕРИКИЋ). Ова реч је такође балкански турцизам, уп. мак. *муракеј*, *мурекеј* (ЈАШАР-НАСТЕВА 2001: 74), буг. *мирикеј*, *мурекеј* (БЕР 4: 116), алб. *myreqer*, *tereqer*, *mirreqer* (BORETZKY 1976: 96).

За разлику од стандардне и дијалекатске домаће варијанте *иуздан* т. ‘новчаник’ од тур. *cüzdän* ‘id.’, персијског порекла (ŠKALJIĆ 1979: 245; СКОК 1: 476), облик *ииздан* ‘id.’ из Спича јединствен је у српском језику по адаптацији тур. *й* у срп. *и*, али, као и у случају турцизма *мирићей*, има паралеле у другим балканским језицима, уп. буг. *џуздан*, рум. *ghizdan*, поред *ghiozdan* (СКОК l.c.) и алб. *xhyzdan* (DIZDARI 2005: 1129), од којих су албанска и румунска фонетски одговарајуће.

Још једна особина карактеристична за западнорумелијске турске дијалекте, палатализација тур. *k* пред вокалима предњег реда,⁹ одражена је у турцизму *ћейча* f. ‘кутлача’ из Спича. Сличан фонетски лик имају и речи из још два црногорска пункта: *ћевчија* ‘кутлача, заватка’, *ћевчица* дем. Пива (ГАГОВИЋ 2004) и *ћевчија/ћейчија* ‘кутлача, заватка за супу, млијеко и др.’ Никшић (ЂОКОВИЋ 2005). Потврде из Босне и Хрватске посведочене су без извршене палатализације као *кёвчија*, *кёйчија* ‘кутлача; полукугlast суд са дршком којим се црпала вода из терезија (водених резервоара) и наливала у

⁵ За порекло турске речи в. ЭСТЯ 4: 120–121.

⁶ Тај развој одиграо се и у познијој фази западно-румелијских говора, па је одатле и у већини домаћих турцизама рефлекс тог гласа *-n*.

⁷ О рефлексу тог гласа у неким другим турцизмима у српском, а и у осталим балканским језицима в. ПЕТРОВИЋ 2004: 90, 93.

⁸ О овоме детаљније ПЕТРОВИЋ 2000: 802–807.

⁹ О тој особини уп. JUSUF 1987: 57–58.

ђугуме и ибрике' (ŠKALJIĆ 1979: 407; SKOK 2: 75, s.v. *кейчија*). У оба приручника ове речи се изводе од тур. *керџе, кеџе* 'id.'. У засебној одредници SKOK 1: 354 s.v. *џерџе* наводи само пример из Елезовићевог речника, не упућујући међусобно на ове сродне лексеме. У другим балканским језицима забележене су такође само непалатализоване варијанте: буг. *кејча, кейче, кийча, кийче, кийчо*, рум. *џерџеа*, нгр. *кеџџе* (БЕР 2: 332).

Од три анализираних фонетске варијанте турцизама из говора Спича прве две у том облику представљају балкански турцизам, док се последња може окарактерисати као ограничена на српске и црногорске дијалекте. Само последња реч има посведочене паралеле и у другим народним говорима на територији Црне Горе, а све три лексеме показују изоглосу Косово и Метохија – Црна Гора. Њихов специфичан лик може се протумачити непосредним контактом са турским дијалектима, али се не може сасвим искључити ни утицај фонетских особина самих тих говора.

У говору Спича посведочена реч *џејџер* т. занимљива је и са фонетског становишта с обзиром на то да има облик, као и већина домаћих рефlekса од истог турског етимона, који је директан рефлекс тур. дијал. *tefer* (JUSUF 1987: 181), поред стандардног *дефтер*, грчког порекла, од кога се у већини приручника изводи (ŠKALJIĆ 1979: 606; SKOK 3: 451–452).¹⁰ Оно што ову реч из Спича издваја од осталих сродних турцизама јесте значење 'пакетић папира за цигарете'. Није довољно јасно да ли у овом говору не постоји неко од бројних стандардних значења ове речи 'бележница, трговачка књига, папир, протокол, списак, дуг и др.' или су аутори забележили само ово као интересантно и необично. Али да се не ради о изолованом или чак хапаксном семантичком помаку 'папир' → 'пакет папира за цигарете' сведочи потврда из говора Бјелопавлића *џеџџер* 'биљежница, папир на којему се нешто билежи, књижи, писмо, порука, 'калоп' картица за пушење' (Ћупић 1977). Како у доступним дијалекатским изворима није пронађен семантички еквивалент ни на терену Црне Горе, а ни шире на српско-хрватском језичком простору, овај помак може се окарактерисати као семантичка иновација локалног карактера.

За разлику од примера локалног семантичког развоја речи *џејџер*, турцизам *серајџија* т. 'угледан главар, господин' посведочен је, поред спичког, у још три дијалекатска речника у истом значењу: *серајџија* 'граничар, стражар, јунак; дика, поносит човјек' Никшић (Ђоковић 2005), *серајџија* 'леп, угледан, храбар, господствен човек', f. 'каткад таква женска особа', *серајџија се* 'дичити се, понашати се као *серајџија*' Ускоци (Станић 1991), *серајџија* 'добар, отресит, одлучан човек' Васојевићи (Боричић 2002). У свим осталим лексикографским изворима ова реч и њени деривати јављају се само у значењу 'крајина, граница; крајишник' и изводе се од тур. *serhatli* 'крајишник, граничар' од *serhat* 'крајина, погранични крај, граница', персијског порекла (ŠKALJIĆ 1979: 560; SKOK 3: 224, s.v. *серхај*). Овај турцизам је, само у основном значењу, потврђен још у румунском *serhat, serhatliu* (SKOK

¹⁰ Фонетско варирање овог турцизма у свим балканским језицима проблем је који за службује посебну студију јер наводи на питање који је језик и у ком појединачном случају био непосредни извор позајмљивања, турски или грчки.

l.c.) и албанском *serhat* (DIZDARI 2005: 901). Имајући у виду овакву семантичку слику, балканским турцизмом може се сматрати само значење ‘крајишник, граничар’ док помак ка ‘угледан, добар човек, господин’ треба третирати као иновацију ограничену на црногорске народне говоре.

Евидентирање регионалних или чак локалних развоја значења није значајно само за проучавања из области дијалекатске семантике, већ може бити веома драгоцен карика у прецизнијем и исправнијем тумачењу порекла речи. Илустроваћемо то на примеру глагола *ојџоурачиии*, посведоченом само у Црној Гори: *ојџоурачиии* pf. ‘засести не мислећи на одлазак’: Оно забичило, задељило ... Накофрштило, отопрачило. М. Бећковић, ЦГ (РСА), *ојџоурачиии* ‘задржати се превише, раскомотити се превише, засјести у гостима’ Никшић (Ђоковић 2005), *ојџоурачиии*, -џм ‘испружити ноге, опкорачити; одсести негде, настанити се; сести, засести не мислећи на одлазак’, ~ *се* ‘засести’: Отопачила се у његов дом па неће да мрда, *ојџоурачиии*, -џм (*се*) ‘id.’ Ускоци (Станић 1991), *ојџоурачиии*, -џм ‘засјести’: Иди кући, шта си ту отопачила! Отопачијо у туђој кући ко да му је бабовина. Пива (Гаговић 2004), *ојџоурачиии* ‘id.’ Отопачио огњиште, не мисли брзо да иде. Излази више, шта си ту отопачио. Прошћење (Вуличић 1995).

Формалном анализом лако се да претпоставити да је овај глагол деноминал од турцизма *џоурак*, који бележе у својим речницима и Шкаљић и Скок: *џоурак* ‘земља, тло, територија, земљиште; кућно огњиште, дом, домовина’ (ŠKALIĆ 1979: 620), *џоураџ*¹¹ Босна, Травник, Солин у Далмацији, *џоурак* ‘confine; persona confinante; parentado, eredí’ исто што и *џоурак* ‘земља, териториј; земљиште; кућно огњиште; дом, домовина’ Босна, на *џоураџу* Солин ‘на обитељском посједу’ (Скок 3: 483). Оба извора исправно тумаче ову реч од тур. *toprak*,¹² али ниједан не наводи значење тог етимона, па се може стећи утисак да је овакав семантички развој код глагола мотивисан изворном турском семантиком. Међутим, и у стандардном турском језику и у дијалектима ова реч има само значења ‘земљиште, њива, земља, држава, домовина’ (BTS) и, премда то није неочекивани семантички развој, ни у једном нама доступном извору није посведочено значење ‘кућа, огњиште, дом, праг’. Увидом у дијалекатске потврде из црногорских народних говора, са терена на коме је једино и забележен глагол, добија се потпуна слика о формалној и семантичкој мотивацији за творбу овог деноминала: *џоурак* т. ‘кућно огњиште, дом’ Прошћење (Вуличић 1995), Пива (Гаговић 2004), ‘огњиште, праг, кућа дом, станиште, пребивалиште, имање’ Ускоци (Станић 1991), *џоурак* / *џоураџ* ‘станиште, кућа, праг, огњиште’ Никшић (Ђоковић 2005), *џоурак* ‘кућно огњиште, кућа’: Што увече на топрак, то сутра на праг. Рожаје (HADŽIĆ 2003). Наиме, овај материјал показује да се на тој територији основно значење турске речи сасвим или готово сасвим изгубило, а да је секундарно значење ‘кућа, дом, огњиште’ постало примарно. У том семантичком низу најдаљи помак забележен је у говору Спича, где се ова реч наводи само као *џоурак* ‘порекло’ (ПОПОВИЋ – ПЕТРОВИЋ 2010). На

¹¹ Скок сматра да је финално -џ код турцизма измењено под утицајем домаће речи *џраџ*; од тур. *toprak*, уп. буг. *џоурак* (Скок l.c.).

¹² За етимологију тур. *toprak* в. EREN 412.

основу овакве целовите формално-семантичке слике јасно је да је глагол *ошојрачиџи* (*се*) настао од именице *шојрак* ‘кућа, дом’ по домаћем семантичком моделу деноминала *одомаћиџи* (*се*) ‘осетити се домаћим, као код своје куће’ од *дом, домаћи(н)*.

ИЗВОРИ

- БОРИЧИЋ, Тиврански Вук. *Рјечник васојевићког говора*. Београд: Просвета, 2002.
- ВУЛИЧИЋ, Милош. *Рјечник говора Процићења (код Мојковца)*. Подгорица: ЦАНУ (Посебна издања ЦАНУ књ. 29, Одјељење умјетности књ. 6), 1995.
- ГАГОВИЋ, Светозар. Из лексике Пиве (село Безује). *Српски дијалектолошки зборник* 51 (2004): 1–313.
- ЂОКОВИЋ, Љубомир. *Говорни драгуљи никшићког краја*. Београд: Интерпрес, 2005.
- ЈАШАР-НАСТЕВА, Оливера. *Турскије лексички елементи во македонскиој јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков” (Посебни изданија, кн. 31), 2001.
- ПОПОВИЋ, Момчило, Драгољуб Петровић. О говору Спича: Грађа. *Српски дијалектолошки зборник* 56 (2010): 1–275.
- РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. 1–. Београд: САНУ, 1959–.
- СТАНИЋ, Милија. *Ускочки речник*, 1–2. Београд: Научна књига, 1990–1991.
- ЋУПИЋ, Драго. Говор Бјелопавлића. *Српски дијалектолошки зборник* 23 (1977): 1–226.
- ЧЕМЕРИКИЋ, Димитрије. Рукописна збирка речи из Призрена, грађа РСА.

*

- BOREZKY, Norbert. *Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil II: Wörterbuch der albanischen Türzismen*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1976.
- BTS – *Büyük Türkçe Sözlük*. <<http://tdkterim.gov.tr/bts/>> 28. 08. 2011.
- DIZDARI, Tahir. *Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe*. Tiranë: Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam – Organizata Islame për Arsimit dhe Kulturë, 2005.
- HADŽIĆ, Ibrahim. *Rožajski rječnik (Grada za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja)*. Rožaje: Kulturni centar Rožaje, 2003.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕР – *Български етимологичен речник*, 1–. Софија: БАН, 1971–.
- БЈЕЛЕТИЋ, Марта. *Пабрстиње: праславјанскиј реликт на славјанском југе*. *Јужнословенски филолоџ* 66 (2010): 123–134.
- ВЛАЛИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна. Српска етимологија између дијакхроније и дијалектологије. *Грамаџица и лексика у словенским језицима*. Београд, 2011 (у штампи)
- ПЕТРОВИЋ, Снежана. Значај дијалекатског материјала за проучавање турцизама у српском језику. *Говори призренско-џимочке области и суседних дијалеката*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу – Институт за српски језик САНУ – Центар за научна истраживања САНУ – Универзитет у Нишу, 1994, 427–431.
- ПЕТРОВИЋ, Снежана. Дијалекти у контакту – порекло и фонетски лик шест турцизама из јужне Србије. *Јужнословенски филолоџ* 54/3–4 (2000): 803–812.
- ПЕТРОВИЋ, Снежана. Из црногорске дијалекатске лексике. *Зборник Маџице српске за филолоџију и лингвистику* L (2007): 669–676.
- ПЕТРОВИЋ, Снежана. За произхода на два турцизма: *бенг* ‘бенка’, *болме* ‘тњка стена, преграда’ и техните паралели в балканските езици. *Български език* 51/4 (2004): 89–94.
- ЭСТЯ – *Этимологический словарь тюркских языков*, 1–. Москва: Наука, 1974–.

*

- EREN, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.
- JUSUF, Sureja. *Prizrenski turski govor*. Priština: Jedinstvo, 1987.

- ЛОМА, Aleksandar. Proto-Slavic **bystrъ* or **brystrъ?*, *W stulecie Rocznika slawistycznego* (= *Krakowskie studia slavistyczne I*). Kraków: PAU, 197–206.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- СТАСХОВСКИ, Stanisław. *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*. Wrocław: Polska Akademia Nauk, Komitet Słowianoznawstwa, Monografie Slawistyczne 23, 1973.
- ŠKALJIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1979⁴.

Snežana Petrović

TURKISH LOANWORDS IN THE DIALECTS OF MONTENEGRO (1)

S u m m a r y

Based on the fact that the Turkish loanwords attested in numerous dialectal dictionaries from Montenegro show considerable peculiarities in comparison with the other Serbo-Croatian lexical material, this paper offers an analysis of some phonetic and semantic features significant for a more accurate etymological explanation of the words analyzed. Phonetic forms of the words *jangluš* 'wrong', *mirićep* 'ink', *džizdan* 'wallet' and *ćepča* 'ladle', showing certain Turkish archaic and dialectal characteristics, are more adequately related to their Turkish etyma and are connected with respective word-forms from Serbian dialects and other Balkan languages. Some specific semantic shifts in words are pointed out (*tepter* 'package of cigarette paper', *seratlija* 'respectable man, gentleman' and *toprak* 'home; origin', *otopračiti (se)* 'acting as if being at home'), which have developed only locally or regionally in Montenegro.

Институт за српски језик САНУ
 Етимолошки одсек
 Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
snezanaa@gmail.com